

Πάυλος Κόντος

**Η ΚΑΝΤΙΑΝΗ
ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΥΠΟΣΧΕΣΗΣ**

φιλοσοφικό δοκίμιο

Εστία, Αθήνα, 2005

Περιεχόμενα

Πρόλογος - Συντομογραφίες

Εισαγωγή

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κεφάλαιο I: Η υπόσχεση ως καθήκον και ως θεμέλιο κάθε καθήκοντος

Κεφάλαιο II: Η φιλία ως μια άλλη υπόσχεση

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Κεφάλαιο III: Η καθολικοποίηση της υπόσχεσης είναι αυτο-καταστροφική
(Arendt και Kant)

Κεφάλαιο IV: Ο ήρωας της αλήθειας και η ομολογία
(Dostojevski και Kant)

Πίνακας 1: Ερμηνεία του καθεστώτος της υπόσχεσης στο καντιανό *corpus*

Επίλογος: Η θεμελίωση της υπόσχεσης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: μετάφραση καντιανών κειμένων

- Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών [σς. 422, 429-430]
- Μεταφυσική των ηθών [σς. 272-273, 429-431]
- Διαλέξεις περί ηθικής φιλοσοφίας [GS 27, σς. 446-448]
- «Για ένα υποτιθέμενο δικαίωμα να ψεύδεται κανείς από φιλανθρωπία»
[GS 8, σς. 423-430]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ενασχόληση με τη θεματική της παρούσας μελέτης είχε ως αφορμή της μια διάλεξη στο πλαίσιο του σεμιναρίου των διδασκόντων του *Τμήματος Φιλοσοφίας* της Πάτρας. Το υλικό του δεύτερου κεφαλαίου οφείλεται σε μια ανακοίνωση με θέμα: «Le rôle de l'amitié chez Aristote et Kant» (Louvain, 2004), υπό έκδοση στο συλλογικό τόμο: *L'amitié chez Aristote* (επιμέλεια Destrée P. – Steel C., Peeters, Bruxelles). Το κεφάλαιο που αφιερώνεται στη σκέψη της Hannah Arendt, το μοναδικό με άμεσο φαινομενολογικό ενδιαφέρον, είναι καρπός της μαθητείας μου δίπλα στον Jacques Taminiaux.

Η προσθήκη μεταφρασμένων χωρίων και κειμένων από το έργο του Kant θεωρήθηκε αναγκαία για τη διευκόλυνση του αναγνώστη. Πηγή έμπνευσης υπήρξε η αντίστοιχη έκδοση των Geismann G. - Oberer H.: *Kant und das Recht der Lüge*, Königshausen & Neumann, Würzburg, 1986. Ωστόσο, το δικό μας μέλημα δεν ήταν να καταγραφούν τα σχετικά χωρία στο σύνολό τους, αλλά να παρουσιαστούν όσα αποδείχτηκαν κρίσιμα για την ερμηνευτική μας προσέγγιση.

Ο υπότιτλος 'φιλοσοφικό δοκίμιο' κρίθηκε σκόπιμος ως διευκρίνιση για τη συμπερίληψη του κεφαλαίου που αναφέρεται στον Dostojevski.

Ευχαριστίες πρέπει να δίνονται σε όσους είχαν τη γενναιοδωρία να μελετήσουν και να σχολιάσουν κάποια κεφάλαια ή το σύνολο του βιβλίου κατά τη συγγραφή τους, στους Στέλιο Βιρβιδάκη, Φιλήμονα Παιονίδη, Ιόλη Πατέλη, Κώστα Σαργέντη, Θανάση Χονδρομάρα. Δράττομαι, επίσης, της ευκαιρίας να ευχαριστήσω τη Δρ. Evgenia Cherkasova, που είχε την ευγενή διάθεση να μου παράσχει πολύτιμες βιβλιογραφικές πληροφορίες σχετικές με το έργο του Dostojevski. Ευχαριστίες, τέλος, οφείλω και στους εκδότες της σειράς, το Γιώργο και την Ελένη, για τον ενθουσιασμό με τον οποίο φιλοξένησαν το κείμενό μου.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Όλες οι παραπομπές στα έργα¹ του Kant ακολουθούν την έκδοση: *Kants gesammelte Schriften*, Akademie der Wissenschaften, Walter de Gruyter, Berlin. Χρησιμοποιήσαμε επίσης την αγγλική έκδοση: *The Cambridge Edition of the Works of I. Kant*, Cambridge University Press, 1996-1997.

- Ανθρωπολογία:* *Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη [Anthropologie in pragmatischer Hinsicht, GS 7]*
- Διαλέξεις:* *Διαλέξεις περί ηθικής φιλοσοφίας [Vorlesungen über Moralphilosophie, GS 27 και 29]*
- Διαφωτισμός:* «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι διαφωτισμός ;» [*Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung ?, GS 8*] [«Τι είναι διαφωτισμός;», μετ. Ν. Σκουτερόπουλος, στο: *Τι είναι διαφωτισμός*, Κριτική, 1989, σς. 17-29]
- Διένεξη:* *Η διένεξη των σχολών [Die Streit der Fakultäten, GS 7]*
- Ειρήνη:* *Προς την αιώνια ειρήνη [Zum ewigen Friede, GS 8]* [*Για την αιώνια ειρήνη*, μετ. Α. Πόταγα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992]
- Θεωρία/ πράξη:* «Για το κοινό απόφθεγμα: τούτο μπορεί να είναι ορθό στη θεωρία αλλά δεν ισχύει στην πράξη» [*Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis, GS 8*]
- ΘΜΗ:* *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών [Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, GS 4]*[*Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, μετ. Γ. Τζαβάρας, Δωδώνη, Αθήνα, 1984]
- Θρησκεία:* *Η Θρησκεία στα όρια του λόγου και μόνον [Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft, GS 6]*
- ΚΚΔ:* *Κριτική της κριτικής δύναμης [Kritik der Urteilskraft, GS 5]* [*Κριτική της κριτικής δύναμης*, μετ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Ιδεόγραμμα, Αθήνα, 2003]

¹ Ως προς την ελληνική απόδοση του τίτλου των έργων ακολουθούμε τις προτάσεις του Κ. Ανδρουλιδάκη στη μετάφρασή του της ΚΚΔ (2003), σς. 463-466.

- ΚΚΛ: *Κριτική του καθαρού λόγου* [*Kritik der reinen Vernunft*, GS 3-4]
[*Κριτική του καθαρού λόγου*, μετ. Α. Γιανναράς, Παπαζήσης,
Αθήνα, 1979]
- ΚΠΛ: *Κριτική του πρακτικού λόγου* [*Kritik der praktischen Vernunft*,
GS 5]
- ΜΗ: *Μεταφυσική των ηθών* [*Die Metaphysik der Sitten*, GS 6]
- Παιδαγωγική: *Περί παιδαγωγικής* [*Über Pädagogik*, GS 9]
- Στοχασμοί: *Στοχασμοί για την ανθρωπολογία* [*Reflexionen zur
Anthropologie*, GS 15]
- ΥΔΨ: «Για ένα υποτιθέμενο δικαίωμα να ψεύδεται κανείς από
φιλανθρωπία» [*Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe
zu lügen*, GS 8]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η φιλία ως άλλη υπόσχεση

«Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, επειδή άφησα μόνο τον πιο πιστό μου φίλο να μάθει για την ύπαρξή του [του κειμένου για τη *Θρησκεία*], αυτό δεν έχει καταστεί δημόσιο» [*Διένεξη*, 6 (δική μας η υπογράμμιση)].

Είδαμε ότι η υπόσχεση αποτελεί «το μόνο δυνατό θεμέλιο» της δικαϊκής αμοιβαιότητας. Αυτό σημαίνει ότι καμιά αμοιβαία δραστηριότητα δεν μπορεί να λάβει χώρα σε επίπεδο δικαίου, η οποία δεν θα έχει τη μορφή ενός συμβολαίου και, άρα, δεν θα θεμελιώνεται σε μια μορφή υπόσχεσης. Διότι μόνο η τελευταία εξασφαλίζει την ταυτότητα της κοινής βούλησης των δύο υποκειμένων και μόνο αυτή διανοίγει ένα πεδίο κοινής δράσης στο έδαφος μιας απόλυτης και αδιαφιλονίκητης εμπιστοσύνης. Η υπόσχεση ιδρύει τη «δημόσια εμπιστοσύνη (*Vertrauen*)» (*Διαλέξεις*/ 27, 701), καθιστώντας τα υποκειμένα δικαϊκά αξιόπιστα.

Ωστόσο, η αμοιβαιότητα της τάξης του δικαίου ουδόλως εξαντλεί το εύρος των διαπροσωπικών αμοιβαίων ενεργειών. Χωρίς να αντιφάσκουν προς τα πρώτα, τα καθήκοντα αρετής κινούνται πέρα και πάνω από ό,τι επιβάλλεται ως δίκαιο και θα πρέπει να αφήνουν χώρο για μια αμοιβαιότητα ηθικής τάξης. Από τα καθήκοντα αρετής ένα μόνο μπορεί να ανταποκριθεί στην παραπάνω περιγραφή, αφού όλα τα υπόλοιπα είναι είτε καθήκοντα προς εαυτόν είτε καθήκοντα προς τους άλλους, όπου όμως υπονοείται μια μονόδρομη σχέση που αντιμετωπίζει τον άλλον ως δέκτη της δικής μου ενέργειας και όχι ως πόλο μιας αμφίδρομης σχέσης. Το κεντρικό καθήκον της αγαθοεργίας, για παράδειγμα, αφορά μεν την κατανόηση του άλλου ως ηθικού και ενδεούς όντος, αποκλείει δε κάθε στοιχείο αμοιβαιότητας. Η προσδοκία μιας ανταπόδοσης θα υπονόμει μάλιστα την ίδια την ουσία αυτού του καθήκοντος.

Το μοναδικό καθήκον που αναλαμβάνει στο χώρο της ηθικής τάξης το ρόλο που διαδραματίζει η υπόσχεση στη δικαϊκή τάξη είναι το καθήκον της φιλίας.² Ό,τι

² Η αρετή της φιλίας δεν έχει τύχει ιδιαίτερης προσοχής από τους σχολιαστές του Kant, πράγμα που οφείλεται προφανώς στο μόλις πρόσφατο ενδιαφέρον για τη *Μεταφυσική των ηθών*. Αποτελούσε δε και αποτελεί σταθερό σημείο κριτικής αναφοράς όσων επιμένουν ακόμα να βλέπουν στους πράττοντες της καντιανής ηθικής απλώς και μόνο τη μορφή μιας

ακολουθεί αξιώνει ότι αποκαλύπτει στην αντιπαράθεση μεταξύ φιλίας και υπόσχεσης τον αφανή μίτο (και τα αίτια του αδιεξόδου) της καντιανής ανάλυσης της φιλίας, ανάλυσης η οποία, σε πρώτη ανάγνωση, μοιάζει απλώς περιγραφική ή προσδεδεμένη στην αριστοτελική παράδοση. *Πρωτίστως, θα δειχθεί γιατί η καντιανή έννοια της υπόσχεσης είναι υπερβολικά στενή για να εφαρμοσθεί στην περιοχή της φιλίας και ποιες είναι οι συνέπειες αυτής της αναντιστοιχίας.*

§1. Ένας χώρος έξω από την υπόσχεση

Πριν από οποιαδήποτε άλλη διευκρίνιση, απαιτείται να δειχθεί ως προς τι οι σχέσεις που βασίζονται στην υπόσχεση δεν εξαντλούν το φάσμα της αμοιβαιότητας.

Το ερώτημα δεν αφορά την ηθική πηγή της υπόσχεσης. Έχουμε ήδη δείξει ότι αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί στον πεπερασμένο χαρακτήρα της ανθρώπινης βούλησης και ότι θα πρέπει να διατυπωθεί ως αρεταϊκό καθήκον να δίνω υποσχέσεις.³ Εδώ το ζήτημα αφορά την *a priori* αναγκαιότητα της βούλησης να αναπτύσσει σχέσεις που δεν θα βασίζονται στη δικαϊκή υπόσχεση. Όχι, βέβαια, σχέσεις που θα δικαιούνται να αντιφάσκουν προς τις επιταγές μιας υπόσχεσης, αφού δεν νοείται κάποια δυνατή αντίφαση προς τα καθήκοντα της τάξης του δικαίου. Αλλά σχέσεις οι οποίες, σεβόμενες ό,τι κατά τα άλλα έχει διαμειφθεί ως υπόσχεση, θα διανοίγουν ως τέτοιες ένα νέο χώρο αμοιβαιότητας με δική του θεμελίωση και δικές του επιταγές. Ένα χώρο ξένο, αν και όχι αντιφατικό, προς την υπόσχεση.

Γιατί ο Kant επικαλείται την ύπαρξη ενός τέτοιου πεδίου αμοιβαιότητας ; *Διότι, προφανώς, κατανοεί την αμοιβαιότητα της υπόσχεσης ως μη-ακέραιη, ως μη-πλήρη.* Πράγματι, οι σχέσεις υπόσχεσης συνιστούν ταυτόχρονα και μια μορφή κοινωνικοποίησης και μια μορφή απομόνωσης: αντιστοίχως, «την καλλιέργεια της

καθολικής ανθρωπότητας. Παρατίθενται στη συνέχεια τα καντιανά χωρία όπου τυγχάνει ευρείας επεξεργασίας το καθήκον της φιλίας και επισυνάπτεται μια, από όσο γνωρίζουμε, πλήρης σχετική βιβλιογραφία.

Καντιανά κείμενα: *MH*, 469-474, *Διαλέξεις*/ 27, 422-430, 675-686, *Διαλέξεις*/ 27-II/2, 1544-1550.

Βιβλιογραφικά στοιχεία: Badhwar (1987), Fasching (1989), James (1995), Korsgaard [(1996), σς. 188-221], Paton (1956), Sherman [(1997), σς. 187-238], Wood [(1999), σς. 275-282], Wood (1996).

³ Βλέπε: κεφάλαιο I, §5.

κοινωνικής τάξης» και ένα είδος «φυλακής» (MH, 471-472). Συνάπτω μεν σχέσεις υπόσχεσης αλλά, φοβούμενος μην τυχόν οι σκέψεις, τα συναισθήματα και οι κρίσεις μου τύχουν κακής χρήσης (*Mißbrauch*), κλείνομαι στον εαυτό μου και διστάζω να αποκαλύψω τον εαυτό μου στους άλλους.⁴ Τρόπον τινά, στις σχέσεις υπόσχεσης (στο χώρο της δικαϊκής αμοιβαιότητας) δεν μετέχω ως όλον αλλά με ένα μέρος του εαυτού μου, εκείνο που προστατεύεται από την ασφάλεια που παρέχει η τάξη του δικαίου. Αυτή η διάσπαση ανάμεσα σε έναν 'εξωτερικό' και δημόσιο εαυτό που δεσμεύεται από την κατηγορική προσταγή της αληθοέπειας ως *concordatio* (εντός της υπόσχεσης) και έναν 'εσωτερικό' εαυτό που θέλει να εκφράσει την αλήθεια του ως *correspondatio* (προς τον εσωτερικό του κόσμο) είναι ο γενέθλιος τόπος της καντιανής φιλίας:

«Η [ηθική] φιλία έχει την ακόλουθη βάση: είναι περιέργο ότι ακόμα και όταν δεσμευόμαστε σε κοινωνικές σχέσεις διαλόγου και συναδελφικότητας, δεν εισαγόμαστε *έτι πλήρως* στην κοινωνία» (*Διαλέξεις/ 27, 427*, δικές μας οι υπογραμμίσεις).

Αυτή η διαπίστωση δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως μια εμπειρική πρόταση, υπό την έννοια της καθημερινής εμπειρίας που διδάσκει ότι διστάζουμε να εκθέσουμε πλήρως τον εαυτό μας στην κοινή θέα, ότι πάντα κρύβουμε ένα μέρος της προσωπικότητάς μας και ότι προφανώς δεν δίνουμε υποσχέσεις σε σχέση με αυτό που επιμελώς επικαλύπτουμε. Η καντιανή πρόταση είναι άλλης υφής: εκ της ουσίας της, η δικαϊκή υπόσχεση δεν μπορεί να καλύψει το σύνολο της αμοιβαιότητας, διότι υπάρχουν στοιχεία της ανθρώπινης βούλησης που είναι μεν επικοινωνήσιμα (που εισάγονται σε ένα είδος αμοιβαιότητας) αλλά που είναι αδύνατον να κοινοποιηθούν ως αντικείμενα μιας υπόσχεσης. Αυτή η αδυνατότητα συνεπάγεται την αδυνατότητα να μετάσχω στην υπόσχεση ως πλήρης εαυτός.

Ποια είναι η μορφή εκείνης της αμοιβαιότητας που καθιστά δυνατή την πλήρη συμμετοχή του εαυτού ; Σύμφωνα με τον Kant, αυτή δεν είναι μια αμοιβαίοτητα-ενότητα κοινών στόχων, όπως κάθε δομή υπόσχεσης (*Διαλέξεις/ 27, 702*) αλλά μια *ενότητα αμοιβαίας αποκάλυψης*. Πλήρης παρουσιάζεται ο εαυτός κατ'εξάιρεση μέσω ενός ενεργήματος που τον θεματοποιεί, και αυτό το ενέργημα είναι η φιλία ως αμοιβαία «αποκάλυψη/ ανοικτότητα (*eröffnen*)»:

⁴ Για την ιστορική-πολιτισμική καταγωγή αυτής της αντίληψης, βλέπε: Sennett (1999), κυρίως σς. 122-142, 329-340.

«Έχουμε ανάγκη από ένα φίλο τον οποίο μπορούμε να εμπιστευθούμε [...] από τον οποίο δεν μπορούμε ούτε χρειάζεται να κρύψουμε τίποτε [...] έχουμε λοιπόν μια ισχυρή τάση να ανοιγόμαστε σε αυτόν» (*Διαλέξεις/ 27, 427*)

Εδώ εστιάζει ο Kant τον πυρήνα της φιλίας. Η φιλία συνιστά μια ενότητα δύο προσώπων (*MH, 469*), ή μάλλον την ίδια την ενέργεια της ενοποίησής τους. Αυτή, ωστόσο, η ενότητα δεν έχει ως πρωταρχικό στόχο την προαγωγή κάποιου επιμέρους σκοπού, αλλά την ίδια την «αμοιβαία αποκάλυψη (*wechselseitiger Eröffnung*)» (*MH, 471*) κρυφών συναισθημάτων και κρίσεων. Και άρα, η ενοποιημένη βούληση που προκύπτει δεν ιδρύει ένα χώρο εξυπηρέτησης σκοπών αλλά, απλώς, ένα χώρο διαφάνειας. Όσο λοιπόν κι αν η καντιανή ψυχολογία θεωρεί αδύνατη ή και επικίνδυνη την πλήρη διαφάνεια του εαυτού είτε ενώπιον των φίλων είτε ενώπιον αυτού του ιδίου,⁵ δεν παύει να ισχύει ότι η φιλία καθιστά δυνατή τη μέγιστη δυνατή διαύγεια/ ορατότητα του *πρακτικού εγώ*.

§2. Η φιλία ως έλλογος σκοπός

Η καλλιέργεια αυτής της αμοιβαιότητας συνιστά «ένα καθήκον που θέτει ο λόγος και όχι ένα σύνηθες αλλά ένα αξιότιμο καθήκον» (*MH, 469*).

Η αιτιολόγηση της φιλίας ως καθήκοντος προκύπτει σύμφωνα με ό,τι ισχύει για όλα τα καθήκοντα αρετής. *Αρκεί να προϋποθέσει κανείς ότι η ανάγκη για αποκάλυψη του εαυτού συνιστά μια αναγκαιότητα για την εκπλήρωση των σκοπών της έλλογης βούλησης*. Όντως, ο Kant δεν παύει να τονίζει ότι η ανθρώπινη βούληση έχει την ανάγκη να αποκαλύπτεται στους άλλους (*MH, 471*) και, άρα, έχει ανάγκη από τη δημιουργία ενός χώρου (ηθικής τάξης) που θα επιτρέψει μια τέτοια αποκάλυψη. Αυτός ο χώρος είναι δημιούργημα της φιλίας. Όταν, βέβαια, κάνουμε λόγο για ανάγκη της βούλησης δεν μπορεί να εννοούμε μια φυσική ανάγκη, διότι τότε θα εγκλωβιζόταν κανείς στο πλαίσιο της φιλίας ως φυσικού αισθήματος (*ästhetischen*) και δεν θα μπορούσε να περιγράψει την ‘ηθική’ φιλία. Ούτε θα πρέπει να υποτεθεί ότι η φιλία εξυπηρετεί έναν κάποιο περαιτέρω σκοπό, ότι συνιστά μέσον. Η φιλία

⁵ Γι’ αυτό η φιλία εμπεριέχει αναγκαστικά το στοιχείο του ‘σεβασμού’, το οποίο απομακρύνει τον κίνδυνο μεταβολής της φιλίας σε μια συναισθηματική σχέση που θα καταργούσε την απαραίτητη εκείνη *απόσταση* που διασφαλίζει την αυτονομία και την αξιοπρέπεια των φίλων (*MH, 470*). Βλέπε: Baron (1997) και Wood (1996).

συνιστά καθήκον, διότι η αποκάλυψη του εαυτού συνιστά ανάγκη της έλλογης βούλησης, και τούτο στο μέτρο που τα συναισθήματα, οι προσωπικές θέσεις και οι κρίσεις χρειάζονται, από τη φύση τους, ένα χώρο ορατότητας: «ο μόνος καθαρός σκοπός της φιλίας» ως αμοιβαίας αποκάλυψης καθορίζεται από το ότι «δεν μπορούμε να διορθώσουμε δεδομένες ιδέες και σκέψεις παρά μόνο με το να τις μοιραζόμαστε» (*Διαλέξεις/ 27, 683*) [και *MH, 427*]. Αν αυτό ισχύει γενικά για την έλλογη σκέψη ή ακόμα και για τη φιλοσοφία που χρειάζονται το δημόσιο χώρο,⁶ η φιλία θα πρέπει να προσφέρει μια αντίστοιχη κοινοποίηση σκέψεων και συναισθημάτων που δεν μπορούν να εκτεθούν δημόσια.

Η φιλία συνιστά λοιπόν καθήκον και, πιο συγκεκριμένα, καθήκον αρετής, αφού εμπεριέχει εκείνη τη *latitudo* που προσιδιάζει σε όλα τα αρεταϊκά καθήκοντα, καθώς δεν υπάρχουν σαφή όρια ή σαφείς οδηγίες για το εύρος αυτής της αποκάλυψης ή για το βαθμό έμπρακτου ενδιαφέροντος για το φίλο μου (*Διαλέξεις/ 27-II/2, 1545-1546*).

Καθώς, ωστόσο, συνιστά ένα καθήκον αρετής, επιδέχεται και μιας κατά περίπτωση εμπειρικής αιτιολόγησης. Το ποιος θα αναγνωρισθεί προνομιακά κάθε φορά ως φίλος δεν μπορεί να επιβάλλεται από την προσταγή κάποιου καθήκοντος, αλλά θα πρέπει να εναποτεθεί σε τυχαίους παράγοντες. Για παράδειγμα: «παρόμοιες συνθήκες ζωής, μια τυχαία ομοιότητα των περιστάσεων, μπορούν να προκαλέσουν μια ροπή στο να συνδεθούν δύο άνθρωποι και να εγκαθιδρύνουν πράγματι μια φιλία» (*Διαλέξεις/ 27, 681*). Αυτή η ‘ανεξέλεγκτη’ πλευρά της φιλίας οφείλεται δίχως άλλο στη διπλή της φύση: θεμελιώνεται και στο σεβασμό του άλλου και στην αρέσκεια (*complacentia*), η δεύτερη εκ των οποίων δεν μπορεί, προφανώς, να αποτελέσει αντικείμενο προσταγής (*Διαλέξεις/ 27, 676*). Ωστόσο, θα ήταν λάθος να ερμηνεύσει κανείς τη σχέση μεταξύ σεβασμού και αρέσκειας ως μια σχέση ισορροπίας, καθώς ηθική βαρύτητα ενέχει αποκλειστικά ο σεβασμός. Ο παράγοντας της αρέσκειας δεν δρα αντιστικτικά προς το σεβασμό [παρά τις όποιες παραπλανητικές διατυπώσεις του Kant (*MH, 470*)]: η παρουσία του επεξηγεί μόνο το πλεόνασμα που διαφοροποιεί το αυτόνομο πρόσωπο από το φίλο.

⁶ Παράβαλε τον ορισμό της ελευθερίας: «να κάνει κανείς δημόσια χρήση της έλλογης δύναμης του παντού» (*Διαφωτισμός, 36-37*). Για την «αντινομία» της ελευθερίας που ο Kant αποδίδει στη φιλοσοφία, βλέπε: Ψυχοπαίδης (2001), σς. 197-207.

§3. Η φιλία ως μια άλλη υπόσχεση

Ας κλείσουμε εδώ την εισαγωγική διαλεύκανση της φιλίας στο εσωτερικό της καντιανής ηθικής, για να επανέλθουμε στον κύριο άξονα της προβληματικής μας που αφορά στην αντιπαράθεση μεταξύ φιλίας και υπόσχεσης.

Εάν, πράγματι, η φιλία αντιστοιχεί σε ένα είδος ‘πλήρους’ αμοιβαιότητας που δεν μπορεί να το πληρώσει η δομή της δικαϊκής υπόσχεσης, και εάν έχει ως στόχο της μια αποκάλυψη που και πάλι ίσταται έξω από το πλαίσιο της υπόσχεσης, θα πρέπει να διαθέτει ένα θεμέλιο τέτοιο που θα αναπληρώνει ό,τι εξασφάλιζε η υπόσχεση ως προς τη δικαϊκή αμοιβαιότητα. Και δεδομένου ότι η υπόσχεση παρήγαγε την ασφάλεια μιας μη-αντιφατικής ενικής βούλησης και ενός χώρου ‘δημόσιας εμπιστοσύνης’, η φιλία οφείλει να εφησυχάζει σε ένα δικό της ιδιαίζον θεμέλιο εμπιστοσύνης.

Η υπόσχεση ιδρύει (δημιουργεί και επιβάλλει) ένα δικαϊκό πεδίο αμοιβαίας εμπιστοσύνης, ενώ η φιλία δεν μπορεί παρά να προϋποθέτει την εμπιστοσύνη (*Vertrauen*). Οι φίλοι αποκαλύπτονται ο ένας στον άλλον διότι δεν φοβούνται την κατάχρηση της εμπιστοσύνης που επιδεικνύουν:

«η ηθική φιλία είναι η πλήρης εμπιστοσύνη [στην αμοιβαία αποκάλυψη του εαυτού]» (*MH*, 471), «η ίδια η ιδέα της φιλίας θεμελιώνεται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη» (*Διαλέξεις/ 27*, 676).

Αυτό ισχύει, ωστόσο, υπό τον όρο ότι η αποκάλυψη δεν παράγει εμπιστοσύνη, καθώς εδώ «προϋποτίθεται η εμπιστοσύνη στην αγαθή βούληση της *Gesinnung* του άλλου» (*Διαλέξεις/ 27*, 425-426, *Διαλέξεις/ 27-II/2*, 1547, δική μας η υπογράμμιση). Είναι προφανές ότι αυτό το καθεστώς εμπιστοσύνης, ανίκανο να παραγάγει τη δικαϊκή ασφάλεια, χρεώνει τη φιλία με ένα εύθραυστο χαρακτήρα, με μια εσωτερική αβεβαιότητα (*MH*, 471) [το γιατί αυτή η ‘αυθόρμητη’ εμπιστοσύνη εντός της φιλίας είναι επισφαλής θα φανερωθεί στη συνέχεια].

Αυτό που έχει φιλοσοφικό ενδιαφέρον είναι να περιγράψουμε κατ’ αντιδιαστολή τη φιλία και τη δικαϊκή υπόσχεση ως δύο είδη του ευρύτερου γένους της εμπιστοσύνης/ υπόσχεσης: καλούμαστε να δείξουμε σε τι διαφέρουν τα δύο αυτά ριζικά αντίθετα και αλληλο-αποκλειόμενα (αν και όχι αντιφατικά) είδη αμοιβαιότητας.

Μόνο μετά από αυτή την πραγμάτευση θα είμαστε σε θέση να απαντήσουμε στο πάγιο ερώτημα για τη σχέση μεταξύ φιλίας και δικαιοσύνης, ένα ερώτημα που

εγκαινιάσε η αριστοτελική ηθική.⁷ Ένα πράγμα φαίνεται να είναι σίγουρο εκ των προτέρων: εφόσον πρόκειται για δύο διαφορετικές μορφές διαχείρισης της εμπιστοσύνης, η φιλία στην ιδιαιτερότητά της δεν μπορεί να προϋποθέτει την υπόσχεση που προσήκει στην τάξη του δικαίου, αν και ενέχει, όπως είδαμε, το σεβασμό του άλλου⁸ (αυτός είναι ο λόγος που η εμπιστοσύνη δεν θα πρέπει να νοηθεί, με το συνήθη τρόπο, ως ένα μεθόριο σημείο στο οποίο καταλήγει η υπόσχεση και εκ του οποίου εκκινεί η φιλία). Η μελέτη της αντιπαράθεσης μεταξύ φιλίας και υπόσχεσης μπορεί να επιμερισθεί σε τέσσερις παρατηρήσεις:

α) Είδαμε προηγουμένως ότι η υπόσχεση δεν ισχύει παρά από τη στιγμή της σαφούς δήλωσης (*declaratio*) ότι πρόκειται να δώσω μια υπόσχεση αληθοέπειας. Πριν από αυτή τη ρητή δήλωση, «δεν υφίσταται ακόμα» (*Διαλέξεις/ 27, 447*) καμιά αλήθεια και κανένα ψεύδος στη δικαϊκή τάξη. Γι' αυτό το λόγο επέμενε ο Kant στην ταυτοχρονία της υπόσχεσης και της αποδοχής της ως συγκροτησιακών πράξεων ενός συμβολαίου.

Στη φιλία δεν υπάρχει κάποια παρόμοια ρητή στιγμή έναρξης ούτε κάποια ρητή δήλωση που ιδρύει τη φιλική σχέση ως σχέση εμπιστοσύνης. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με τον Kant, στη φιλία «πρέπει να έχω απλώς εμπιστοσύνη και όχι να θέτω αιτήματα» (*Διαλέξεις/ 27, 425*). *Η φιλία δεν εγκαινιάζεται από μια συγκεκριμένη ενέργεια, αλλά ιδρύεται χάρη στην αναγνώριση του ότι δύο άνθρωποι μοιράζονται τις ίδιες γενικές αρχές*. Για να γίνουν φίλοι, θα πρέπει να «έχουν τις ίδιες αρχές κατανόησης και ηθικότητας», να διακρίνονται από «αρμονία κρίσης», «να μην διαφέρουν στη λειτουργική δύναμη της κριτικής ικανότητας» (*Διαλέξεις/ 27, σς. 429, 683, 683-684 αντιστοίχως*),⁹ καίτοι αυτή η αρμονία δεν μπορεί ποτέ να βεβαιωθεί απόλυτα.

Η παραπάνω φαινομενικά απλοϊκή παρατήρηση έχει ριζικές συνέπειες για το καντιανό μοντέλο της φιλίας, αφού επηρεάζει τον ίδιο τον ορισμό της ταυτότητας του

⁷ Ας μας επιτραπεί η παραπομπή, χωρίς περαιτέρω σχολιασμό, στις αντίστοιχες θέσεις του Αριστοτέλη στα *Ηθικά Νικομάχεια*: 1155a 27-28.

⁸ Διαφωνούμε, λοιπόν, ριζικά με την ερμηνεία της Sherman (1997), σ. 231.

⁹ Βλέπε επίσης: «η αποκαλυπτόμενη ασυμβατότητα των αρχών τους απομακρύνει και καταστρέφει κάθε εγκαθίδρυση μιας φιλίας» (*Διαλέξεις/ 27, 681*).

ηθικού υποκειμένου. Συγκεκριμένα, η φιλία ως αποκλειστική σχέση με τον άλλον σηματοδοτεί και μια ιδιάζουσα σύλληψη του ίδιου του εγώ, που μπορεί να φωτισθεί περαιτέρω χάρη στην αντίθεσή της προς δύο διαφορετικές συλλήψεις του πρακτικού εγώ στον Kant.

Στο δικαϊκό χώρο, είδαμε ότι η υπόσχεση εξασφάλιζε και την ταυτότητα της έλλογης βούλησης, δηλαδή τη μη-αντίφαση. Ούτε η ενική βούληση δικαιούται να μην τηρήσει τις υποσχέσεις της, αντιφάσκοντας στον ίδιο τον εαυτό της, ούτε η ενοποιημένη/ ενική βούληση των δύο μερών της υπόσχεσης δικαιούται να αντιφάσκει προς τον εαυτό της. Η μη-αντίφαση είναι, βεβαίως, αδιάφορη για τις τυχόν άλλες επιλογές του υποκειμένου, ακόμα και για τη διαφοροποίηση βασικών ηθικών αρχών. Το μόνο που επιβάλλει είναι η εσωτερική συνοχή ως προς την επιμέρους σύναψη ενός συγκεκριμένου συμβολαίου.

Από την άλλη, ο εαυτός ως άλλος εμφανίζεται και ως αντικείμενο της αγάπης. Είτε ως καθήκον προς τους άλλους, είτε ως *a priori* αίσθημα της ηθικότητας (MH, 401-402), η αγάπη συλλαμβάνει τον άλλον απλώς ως έλλογη βούληση: δια της αγάπης ως καθήκοντος συλλαμβάνω πρακτικά την «αξιοπρέπεια της ανθρωπότητας σε ένα άλλο πρόσωπο» (MH, 449), ενώ δια της αγάπης ως *a priori* αισθήματος καθορίζονται οι «υποκειμενικοί όροι δεκτικότητας» (MH, 399) αυτής της αξιοπρέπειας. Ούτως ή άλλως, η ιδιαιτερότητα του άλλου παραμένει στο παρασκήνιο (αν όχι ηθελημένα αγνοημένη), καταδικασμένη να λειτουργεί ως πηγή του εγωισμού.¹⁰

Αντίθετα, η φιλία έχει ως αντικείμενό της την πλήρη αποκάλυψη του εαυτού, τις 'αρχές του', τον τρόπο με τον οποίο κρίνει την ηθική πραγματικότητα. Στη φιλία ούτε μετέχει κάποιος ως 'υπερβατολογικό πρακτικό εγώ'¹¹ ούτε η ταυτότητά του

¹⁰ Ο Badhwar (1987) λανθασμένα συρρικνώνει την καντιανή έννοια του φίλου σε αυτό το είδος αγάπης που θεμελιώνεται σε μια 'υπερβατολογική σύλληψη' του άλλου (βλέπε: σς. 4, 16).

¹¹ Θα πρέπει να απομακρυνθούμε από την επικίνδυνη ταύτιση της φιλίας με τα *a priori* αισθήματα της αγάπης και του σεβασμού, όπως το επιχειρεί ο James (1995), σς. 557-559. Ωστόσο, δεν μπορεί να μην επισημάνει κανείς εδώ ένα χάσμα στην αρχιτεκτονική ενότητα της καντιανής θεωρίας της αρετής. Ενώ τα δύο συστατικά στοιχεία της φιλίας, ο σεβασμός και η αγάπη, συνιστούν και *a priori* αισθήματα της ηθικότητας, η φιλία ως ενότητά τους δεν χαίρει ενός αντίστοιχου ηθικού καθεστώτος.

προσδιορίζεται ως μη-αντίφαση της βούλησης, δηλαδή με όρους αρνητικούς. Στη φιλία και στη δικαϊκή υπόσχεση μετέχουν διαφορετικοί εαυτοί.

β) Ας προστεθεί ότι η διαφοροποιημένη διυποκειμενική σχέση της φιλίας φανερώνεται και στη μορφή της ισότητας που της ιδιάζει. Η ισότητα στο χώρο της υπόσχεσης αφορούσε αποκλειστικά στην αναγνώριση του άλλου ως προσώπου που θα πρέπει να ενέχει το σκοπό της πράξης, δηλαδή ως αυτόνομης βούλησης. Ισότητα σημαίνει εδώ ότι δεν υπάρχει στον έναν κάποια μονομερής υποχρέωση έναντι του άλλου. Το ίδιο ισχύει και στο χώρο του δικαίου εν γένει, όπου η ισότητα ορίζεται μέσω της μη-παραβίασης της εξωτερικής ελευθερίας του άλλου, ως το προϊόν του σεβασμού του άλλου.

Τελείως διαφορετική είναι η μορφή της ισότητας¹² στο εσωτερικό της φιλίας. Για να την περιγράψουμε δεν επαρκεί η υπενθύμιση ότι και στη φιλία θα πρέπει να υφίσταται το καθήκον του σεβασμού, όπως ορίστηκε παραπάνω. Ούτε επαρκεί η απλή παραδοσιακή παρατήρηση ότι οι φίλοι είναι απόλυτα ίσοι μεταξύ τους (*Διαλέξεις/ 27, 676*). *Η ισότητα που προσιδιάζει στη φιλία φανερώνεται αποκλειστικά στην αντιδιαστολή της προς την ευεργεσία, αντιδιαστολή που αποτελεί μόνιμη αναφορά του Kant.*

«Ο ευεργέτης δεν είναι πλέον φίλος αλλά ‘αφεντικό’ [...] καθώς η ευεργεσία δημιουργεί μια υποχρέωση που δεν μπορεί να ξεπληρωθεί». «Η σχέση της φιλίας είναι μια σχέση ισότητας. [...] Και εάν ο άλλος γίνει ευεργέτης μου, [...] η πραγματική σχέση τελειώνει και η φιλία δεν υπάρχει πλέον» (*Διαλέξεις/ 27, 442 και 426* αντιστοίχως). «Διότι η σχέση του ευεργέτη συνιστά μια σχέση αμοιβαίας αγάπης αλλά όχι φιλίας, καθώς ο σεβασμός που απαιτείται δεν είναι πλέον ίσος» (*MH, 473*).¹³

¹² Ένα ειδικότερο πρόβλημα που έρχεται στην επιφάνεια είναι η σχέση μεταξύ φιλίας και γάμου (*Διαλέξεις/ 27, 677, 683*), καθώς η φιλία μοιάζει να συνιστά, όπως και ο γάμος, μια «αμοιβαία κατοχή». Ωστόσο, οι διαφορές τους είναι σημαντικές (βλέπε: *MH, 277-280*): α) ο γάμος έχει ένα έρεισμα ολωσδιόλου ξένο προς τη φιλία, τη γενετήσια ορμή, β) είναι μια σχέση που χρήζει διασφάλισης μέσα στο χώρο του δικαίου, γ) δεν εμπεριέχει το στοιχείο της απόλυτης ισότητας, λόγω της ανωτερότητας του άρρενος. Για το ζήτημα του γάμου στον Kant, βλέπε Φαράκλας (2004).

¹³ Και πάλι θα πρέπει να εξετασθεί η αριστοτελική αντήχηση αυτής της επίμονης θέσης: *HN, 1167b 30-1168a 20*. Βλέπε: Κόντος (2002), σς. 110-113.

Αυτές οι παρατηρήσεις του Kant είναι εξαιρετικής σημασίας για την κατανόηση της φιλίας και είναι απορίας άξιο το ότι δεν έχουν τύχει της απαιτούμενης προσοχής. Είναι πράγματι εντυπωσιακό το ότι ένα καθήκον αρετής προς τους άλλους, η αγαθοεργία, παρά την ηθική του δεσμευτικότητα, εμφανίζεται εντός της φιλίας ως κάτι το διαλυτικό. Καίτοι, προφανώς, δεν είναι σε θέση να καταργήσει την αυτονομία του ευεργετούμενου, απειλεί την ‘ηθική του προσωπικότητα’ όπως αυτή αξιώνει να εμφανίζεται στο εσωτερικό της φιλίας. Δεν επαρκεί να σημειώσει κανείς ότι εδώ ο ‘σεβασμός’ δεν χρησιμοποιείται με το σύνηθες αυστηρό νόημά του, υπονοώντας το σεβασμό που αποτείνουμε στον καθένα ανάλογα με την προσωπική του ηθική αξία (*meritum*).¹⁴ Πολύ περισσότερο, θα πρέπει να κατανοηθεί γιατί η φιλία επιβάλλει να λαμβάνεται υπόψη αυτή η δεύτερη έννοια του σεβασμού. Και τούτο οφείλεται στο ότι η σχέση της φιλίας επιβάλλει τη δική της ‘γραμματική’, στο μέτρο ακριβώς που μετέχουμε σε αυτήν ως ‘πλήρεις’ εαυτοί και όχι απλώς ως έλλογες βουλήσεις. Και άρα στο ότι η φιλία ιδρύει μια ηθική ισότητα που δεν εξαντλείται στην ‘τυπική’ (*formal*) ισότητα των αυτόνομων υποκειμένων.

γ) Επειδή ακριβώς η φιλία δεν έχει συγκεκριμένη αρχή μέσα στο χρόνο και επειδή δεν συμμετέχουμε σε αυτήν υπό μια δικαϊκή δέσμευση, διαφοροποιείται εντελώς από την υπόσχεση ως προς τις επιπτώσεις της διακοπής της. Είδαμε ότι μια μονομερής άρση της υπόσχεσης αποτελεί ηθικό σφάλμα και, μάλιστα, αίρει το ίδιο το θεμέλιο της τάξης του δικαίου. Αποτελεί, πολύ μάλλον, μια «ηθική αδυνατότητα».

Η ‘μη-αντίφαση’ της φιλίας δεν σχετίζεται με το πρόωρο ή όχι τέλος της φιλικής σχέσης, αλλά αφορά τις προϋποθέσεις που ο ίδιος ο ορισμός της φιλίας είχε θέσει: τον «αμοιβαίο σεβασμό» των υποκειμένων (*MH*, 471). Πολύ μάλλον, η παύση της φιλίας δεν συνιστά απαξία. Όχι μόνο είναι φυσικό να διακόπτεται μια φιλική σχέση στο μέτρο που οι φίλοι «είναι δύσκολο να δουν ο ένας στο εσωτερικό του άλλου» (*Διαλέξεις/ 27*, 429). Ουσιαστικότερα, η μονομερής ή διμερής παύση της φιλίας ουδόλως θέτει εν αμφιβόλω την ίδια τη φιλία ως κοινωνική πρακτική. Μια φιλία που διεκόπη δεν παύει μάλιστα να αποτελεί αξία:

«το όνομα της φιλίας θα πρέπει να εμπνέει σεβασμό [...] και θα πρέπει να σεβόμαστε και εκ των υστέρων την προηγηθείσα φιλία» (*Διαλέξεις/ 27*, 430).

¹⁴ Βλέπε: *KPL*, 77. Για τις διαφορετικές καντιανές έννοιες του σεβασμού, βλέπε: Köhl (1990), σς. 119-120.

Πέρα από την αντήχηση αριστοτελικών απόψεων,¹⁵ αυτή η θέση αποδεικνύει ότι η φιλία δεν συνιστά ένα είδος δικαϊκής υπόσχεσης, όπου υφίσταται μια αμοιβαία δέσμευση που διατηρείται υποχρεωτικά μέχρι τη λήξη των όσων προβλέπονται σύμφωνα με τις δοθείσες διαβεβαιώσεις. Στη φιλία, η ίδια η αμοιβαιότητα, όσο χρόνο κι αν διατηρήθηκε η ενότητα των βουλήσεων, αποτελεί αξία. Και, εκ των υστέρων, παραμένει ως αξία το γεγονός καθαυτό ότι ιδρύθηκε μια τέτοια αμοιβαιότητα, στο μέτρο που προϋποτίθεται ότι υπήρξε εκ μέρους των δύο υποκειμένων αγαθή βούληση, εμπιστοσύνη, δυνατότητα αμοιβαίας αγάπης και σεβασμού, και τούτο ισχύει επειδή ακριβώς ο σκοπός της φιλίας είναι η αμοιβαία αποκάλυψη των υποκειμένων χωρίς αυτή να εξυπηρετεί περαιτέρω στόχους.

δ) Πώς είναι δυνατή μια σχέση εμπιστοσύνης που δεν εγκαθιδρύεται στη βάση μιας *declaratio* και που δεν δεσμεύει κανένα μέλος της ως προς τους χρονικούς περιορισμούς της συμμετοχής σε αυτή τη σχέση ; Πέρα από την αναγνώριση του ουσιωδώς εύθραυστου χαρακτήρα της φιλίας ως εμπιστοσύνης,¹⁶ ποιο στοιχείο καθιστά δυνατή αυτή τη ριζική διαφορά μεταξύ των πρακτικών της υπόσχεσης και της φιλίας ;

Το αναπόσπαστο εκείνο στοιχείο της υπόσχεσης που στήριζε το δεσμευτικό χαρακτήρα της ήταν η δημοσιότητά της. Ήδη, ως δεύτερο παράδειγμα της κατηγορικής προσταγής, το καθήκον να τηρώ τις υποσχέσεις μου στηριζόταν στο ότι η 'δημόσια γνώση' της άρσης των υποσχέσεων θα οδηγούσε στην κατάργηση της ίδιας της πρακτικής των υποσχέσεων.

Η φιλία βρίσκεται σε απόλυτη ρήξη με τη δημοσιότητα. Ό,τι εμπεριέχεται στη φιλία είναι, εξ ορισμού, μη-δημόσιο και, δραματικότερα, η δημοσιοποίησή του σημαίνει παραβίαση του καθήκοντος της φιλίας.

Καταρχάς, ο Kant επαναλαμβάνει την αρχαιο-ελληνική θέση, σύμφωνα με την οποία η φιλία καταργείται ενώπιον της πολλότητας: δεν είναι δυνατόν να έχουμε πολλούς γνήσιους φίλους, αφού η φιλία προϋποθέτει «ένα μικρό κύκλο», όσο δε περισσότερους φίλους έχουμε τόσο «μειώνουμε» την πραγματική φιλία (*Διαλέξεις/*

¹⁵ Βλέπε: *HN*, 1665b 30-35.

¹⁶ Ο εύθραυστος χαρακτήρας της φιλίας ανάγεται λοιπόν στην αντίθεσή της προς κάθε τύπο συμβολαϊκής υπόσχεσης και όχι στην αδυναμία εξισορρόπησης μεταξύ αγάπης και σεβασμού, όπως ισχυρίζεται η Sherman (1997), σ. 226.

27, 685 και 57 αντιστοίχως). Η καθολική ανθρωπότητα δεν συνιστά, στα μάτια του Kant, δυνατό αντικείμενο φιλίας:

«Αυτός που είναι φίλος όλων δεν έχει έναν ιδιαίτερο φίλο, αλλά η φιλία είναι ένας ιδιαίτερος δεσμός» (*Διαλέξεις/ 27, 430*).

Η φιλία συνιστά μια αμοιβαία και αποκλειστική διωποκειμενική σχέση. Έχουμε ως φίλο τον συγκεκριμένο άλλον και, επιπλέον, τον απομονώνουμε από την πολλότητα και τον προικοδοτούμε με μια αποκλειστική σχέση εμπιστοσύνης. Εξ αυτού καθορίζεται και ένα συστατικό στοιχείο της εμπιστοσύνης εντός της φιλίας. Η φιλία δεν επιτρέπει τη δημόσια έκθεσή της, επιβάλλει ως καθήκον την προστασία της από τη δημοσιότητα. Πρόκειται, μάλλον, για το αντίστοιχο της αδυνατότητας που υφίσταται να ιδρύσω *originaliter* ένα συμβόλαιο υπόσχεσης. Δεν είναι τυχαίο ότι εδώ ο Kant εισάγει άπαξ στο χώρο της φιλίας την αναφορά σε μια *declaratio*: «η στενότερη φιλία απαιτεί ο συνετός και έμπιστος φίλος να είναι δεσμευμένος στο να μην μοιράζεται όσα μυστικά του έχουν εμπιστευθεί με κανέναν άλλον [...] χωρίς ρητή άδεια για κάτι τέτοιο» (*MH, 472*). Τα όρια της φιλίας καθορίζονται, λοιπόν, από την αντίθεσή της προς το δημόσιο χώρο. Και εντός αυτών των ορίων ισχύει ακριβώς το αντίστροφο από ό,τι ίσχυε στο χώρο των υποσχέσεων: ό,τι είναι δημόσιο, είναι αυτοκαταστροφικό.

§4. Η διττή αναπηρία της φιλίας

Επιχειρήσαμε να φέρουμε στην επιφάνεια τις σχέσεις της φιλίας στη διαφορά τους από κάθε διωποκειμενική σχέση που θεμελιώνεται στη δικαϊκή υπόσχεση: *οι φίλοι δεν υπόσχονται!*

Ωστόσο, αυτή η όξυνση της αντίθεσης μεταξύ του χώρου της φιλίας και εκείνου της υπόσχεσης δεν είναι άμοιρη συνεπειών. Και το καντιανό μοντέλο της φιλίας υφίσταται αυτές τις συνέπειες στην πιο ακραία τους μορφή. *Στην ουσία, η φιλία έχει εξ αρχής καταδικαστεί από τον Kant, εξαιτίας ακριβώς της επικυριαρχίας του μοντέλου της δικαϊκής υπόσχεσης, σε μια διττή αναπηρία: παραμένει ουσιωδώς ανενεργή και αναπόδεικτη.*

Η φιλία παραμένει ανενεργή στο μέτρο που δεν αφορά τις πράξεις των φίλων παρά μόνο την αμοιβαία αποκάλυψη «κρυφών κρίσεων και συναισθημάτων» (*MH,*

471), «συναισθημάτων, στάσεων και κρίσεων» (*Διαλέξεις/ 27, 427*). Αυτή μάλιστα η αποκάλυψη είναι ασύμβατη με κάθε έννοια πράξης,¹⁷ καθώς:

«Τα συναίσθηματα δεν μπορούν να αποκαλυφθούν με κανέναν άλλον τρόπο παρά μόνο μέσω της επικοινωνίας των σκέψεων» (*Διαλέξεις/ 27, 677*).

Οι φίλοι δεν πράττουν, δεν υιοθετούν κοινούς σκοπούς ούτε διευκολύνουν ο ένας τον άλλον στην επίτευξη των στόχων τους. Όλες αυτές οι δραστηριότητες εναποτίθενται, σύμφωνα με τον Kant, στο χώρο των υποσχέσεων. *Οι φίλοι δεν υπόσχονται, επειδή ακριβώς δεν πράττουν.*

Αυτός είναι και ο βαθύτερος λόγος για τον οποίο η φιλία παραμένει για πάντα *αναπόδεικτη*, όπως είναι άλλωστε και ο εσωτερικός χώρος των κινήτρων των μεμονωμένων ηθικών υποκειμένων. Για την ακρίβεια, ενώ η φιλία ορίστηκε ως αμοιβαία εμπιστοσύνη, αυτή η εμπιστοσύνη αποτελεί μάλλον ένα *desideratum* παρά μια προδιάθεση επιδεκτική απόδειξης. Είναι χαρακτηριστικός ο φόβος που εκφράζει ο Kant απέναντι σε κάθε πιθανότητα να απαιτηθεί μια απόδειξη της φιλίας:

«[η φιλία] δεν θα πρέπει να τίθεται προς απόδειξη γιατί αυτό είναι πάντα επικίνδυνο» (*MH, 471*) ή «δεν πρέπει ποτέ να αφήσουμε τον φίλο μας να φοβηθεί ότι θα απαιτήσουμε κάτι από αυτόν» (*Διαλέξεις/ 27, 685*).

Επειδή ακριβώς η φιλία ορίζεται ως ένα ιδεώδες και εξαιτίας της απαισιοδοξίας του Kant για ό,τι προκύπτει αυθόρμητα μέσα από την ανθρώπινη ψυχή, η καθαρότητα της φιλίας μπορεί να διασωθεί, εάν η φιλία αποκοπεί από κάθε εκδήλωσή της μέσω πράξεων, δηλαδή εξωτερικών αποδείξεων.

Στη βάση αυτής της ανάλυσης αποδεικνύεται παρακινδυνευμένη η θέση σύμφωνα με την οποία οι διυποκειμενικές σχέσεις φιλίας προοικονομούν το «βασίλειο των σκοπών»,¹⁸ στο μέτρο που δείχθηκε ότι η φιλία στερείται κάθε εξωτερικότητας αναγκαίας για τη συγκρότηση ενός δημόσιου χώρου. Άλλωστε, θα ήταν άστοχο και ηθικά προβληματικό να ορίσουμε τη δημογραφική σύσταση¹⁹ του

¹⁷ Η Korsgaard (1996), αγνοώντας εντελώς αυτή την κρίσιμη παράμετρο, καταλήγει να εντάσσει την καντιανή φιλία στο πλαίσιο της υπευθυνότητας, όπου η ίδια προϋποθέτει ρητά την αναφορά σε δημόσιες πράξεις (βλέπε: σς. 203-212).

¹⁸ Αυτό ισχυρίζονται οι: Wood (1999), σ. 279 και Korsgaard (1996), σ. 194. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο προϋποθέτουν, λανθασμένα κατά τη γνώμη μας, 'πράξεις' εντός της φιλίας.

¹⁹ Δανειζόμαστε αυτή τη διατύπωση από τον τίτλο του άρθρου του Robinson (1994).

«βασιλείου των σκοπών» δίχως να συμπεριλάβουμε την παρουσία ηθικών πράξεων δημόσια αναγνωρίσιμων.

Εάν η ανάλυσή μας είναι εύστοχη, τότε είναι νόμιμος και ο ισχυρισμός ότι η επικυριαρχία του δικαϊκού μοντέλου της υπόσχεσης καθιστά προβληματική κάθε αναγνώριση της φιλίας (δηλαδή, της αμοιβαίας αποκάλυψης των υποκειμένων στην ιδιαιτερότητά τους) ως πρωτογενούς ηθικού στοιχείου της δημόσιας σφαίρας, καθόσον αποσυνδέει τη φιλία από το πράττειν.²⁰ Επειδή, όμως, το ηθικό φαινόμενο της φιλίας εμπεριέχει αναγκαστικά το στοιχείο της πράξης (και ειδικότερα της κοινής πράξης και σκοποθεσίας), το ζητούμενο είναι να κατανοηθεί ότι το αίτημα της φιλίας επιβάλλει όχι την αποποίηση του μοντέλου της υπόσχεσης αλλά τη ρήξη με την αμιγώς δικαϊκή εκδοχή του. *Η φιλία προϋποθέτει μια άλλη υπόσχεση που δεν μπορεί να περιγραφεί με δικαϊκούς όρους.*

²⁰ Αυτή η δυσχέρεια παραμένει εμφανής ακόμα και στις πιο διαλλακτικές προσπάθειες των σύγχρονων επιγόνων της καντιανής ηθικής. Τέτοια είναι η περίπτωση του Honneth (1999) που επιχειρεί να γεφυρώσει το παραπάνω χάσμα, χωρίς ωστόσο να αποδεσμεύεται από την πεποίθηση ότι, τελικά, το αίτημα της φιλίας είναι ηθικά ασθενέστερο σε σύγκριση με εκείνο του δικαϊκά αναγνωρίσιμου σεβασμού (σς. 127-150). Ενδιαφέρον θα είχε να δειχθεί, ακολουθώντας το επιχείρημα του Honneth, ότι το κοινό έδαφος κάθε τύπου 'αναγνώρισης' συγκροτείται ως ικανότητα του να δίνουμε υποσχέσεις (αν και διαφορετικών τύπων).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allison H.** (1996), *Idealism and Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge
- (1990), *Kant's Theory of Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge
- Apel K.-O.** (1997), *Diskurs und Verantwortung: Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral*, Suhrkamp, Frankfurt a.m.
- Aul J.** (1983), «Aspekte des Universalisierungspostulats in Kants Ethik», *Neue Hefte für Philosophie*, 22, 62-94
- Babic J.** (2000), «Die Pflicht, nicht zu lügen», *Kant-Studien* 91/ 4, 433-466
- Badhwar N.** (1987), «Friends as Ends in Themselves», *Philosophy and Phenomenological Research*, 48/1, 1-23
- Baron M.** (1997), «Love and Respect in the *Doctrine of Virtue*», *The Southern Journal of Philosophy*, XXXVI, 29-44
- Beck L.W.** (1960), *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, The University of Chicago Press, Chicago/ London
- Benton R.** (1982), «Political experience and Lying», *Journal of the History of Ideas*, 43, 135-144
- Bittner R.** (1989), *What Reason Demands*, Cambridge University Press, Cambridge
- Bok S.** (1978), *Lying*, The Harvester Press, Sussex
- Bourgeois B.** (2000), *Φιλοσοφία και δικαιώματα του ανθρώπου*, μετ. Γ. Φαράκλας, Εστία, Αθήνα
- Briese O.** (1996), «Ethik der Endlichkeit», *Kant-Studien*, 87/3, 324-347
- Cramer K.** (1991), «Metaphysik und Erfahrung in Kants Grundlegung der Ethik», *Neue Hefte für Philosophie*, 30/31, 15-68
- Cummiskey D.** (1996), *Kantian Consequentialism*, Oxford University Press, Oxford
- Deleuze G.** (2000), *Η κριτική φιλοσοφία του Καντ*, μετ. Ε. Περδικούρη, Εστία, Αθήνα
- Ebeling H.** (1982), *Die ideale Sinndimension. Das Faktum der Vernunft und Handeln*, Alber, München
- Ebbinghaus J.** (1986), «Kant's Ableitung des Verbotes der Lüge aus dem Rechte der Menschheit», στο: Geismann G., Oberer H., *Kant und das Recht der Lüge*, 75-84
- (1976), «Die Formeln des kategorischen Imperativs und die Ableitung inhaltlich bestimmter Pflichten» στο: Prauss G., *Kant. Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln*, 274-291

- Engstrom S.** (1997), «Kant's Conception of Practical Wisdom», *Kant-Studien*, 88/ 1, 16-43
- (επιμ., 1996), *Aristotle, Kant and the Stoics*, Cambridge University Press, Cambridge
- (1996), «Happiness and the Highest Good in Aristotle and Kant», *ibid.*, 102-140
- Esser A.M.** (2004), *Eine Ethik für Endliche*, Frommann-Holzboog, Stuttgart
- Fasching M.** (1989), *Zum Begriff der Freundschaft bei Aristoteles und Kant*, Königshausen & Neumann, Würzburg
- Ferrari J.** (2000), «Du droit de mentir», *L'année 1797: Kant et la Métaphysique des mœurs*, Vrin, Paris, 93-107
- Flikschuh K.** (2000), *Kant and Modern Political Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge
- Forschner M.** (1983), «Reine Morallehre und Anthropologie», *Neue Hefte für Philosophie*, 22, 25-44
- Geismann G.** (1988), «Versuch über Kants rechtliches Verbot der Lüge» στο: Oberer H. - Seel G., *Kant: Analysen-Probleme-Kritik*, Königshausen & Neumann, Würzburg, 293-316
- Geismann G., Oberer H.** (επιμ., 1986), *Kant und das Recht der Lüge*, Königshausen & Neumann, Würzburg
- Gillespie N.** (1986), «Exceptions to the Categorical Imperative» στο: Geismann G., Oberer H., *Kant und das Recht der Lüge*, 85-94
- Guillaume A.M.** (1995), *Mal, mensonge et mauvaise foi*, Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix, Namur
- Guyer P.** (2002), «Kant's Deductions of the Principles of Right» στο: Timmons M., *Kant's Metaphysics of Morals*, 23-64
- (2000), *Kant on Freedom, Law, and Happiness*, Cambridge University Press, Cambridge
- (1993), *Kant and the Experience of Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge
- Haas B.** (1997), «Die Kategorien der Freiheit» στο: Oberer H. - Seel G., *Kant: Analysen – Probleme – Kritik*, Königshausen & Neumann, Würzburg, 41-76
- Habermas J.** (1992), *De l'éthique de la discussion [Erläuterungen zur Diskursethik]*, μετ., Le Cerf, Paris

- Heimsoeth H.** (1973), «Freiheit und Charakter» στο: Prauss G., *Kant. Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln*, 292-309
- Henrich D.** (1994), *The Unity of Reason*, Harvard University Press, London/Cambridge
- (1992), *Aesthetic Judgment and the Moral Image of the World*, Stanford University Press, Stanford
- Herman B.** (1993), *The Practice of Moral Judgment*, Harvard University Press, Cambridge
- Hill T.E.** (1991), *Autonomy and Self-respect*, Cambridge University Press, Cambridge
- Höffe O.** (1993a), *Introduction à la philosophie pratique de Kant*, μετ., Vrin, Paris
- (επιμ., 1993), *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, V. Klostermann, Frankfurt a.m.
- (1993β), «Kants nichtempirische Verallgemeinerung», *ibid.*, 206-233
- (1992), «‘Even a Nation of Devils Needs the State’: the Dilemma of Natural Justice» στο: Williams H.L., *Essays on Kant’s Political Philosophy*, 120-142
- (1990), *Kategorische Rechtsprinzipien*, Suhrkamp, Frankfurt a.m.
- Honneth A.** (1999), *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση*, μετ. Κ. Καβουλάκος, Πόλις, Αθήνα
- James D.** (1995), «Kant on Ideal Friendship in the *Doctrine of Virtue*», *Proceedings of the 8th International Kant Congress*, Marquette University Press, Memphis
- Jonas H.** (1983), *The Imperative of Responsibility*, The University of Chicago Press, Chicago/ London
- Kaulbach F.** (1996), *I. Kants Grundlegung der Metaphysik der Sitten*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Berlin
- Kerstein S.** (2002), *Kant’s Search for the Supreme Principle of Morality*, Cambridge University Press, Cambridge
- Kim J.-G.** (2004), «Kants Lügenverbot in sozialetischer Perspektive», *Kant-Studien*, 95/2, 226-234
- Klein H.D.** (1969), «Formale und materiale Prinzipien in Kants Ethik», *Kant-Studien*, 60, 183-197
- Kleingeld P.** (1990), «Moral und Verwirklichung», *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 44/3, 425-441
- Köhl H.** (1990), *Kants Gesinnungsethik*, de Gruyter, Berlin
- König P.** (1994), *Autonomie und Autokratie*, de Gruyter, Berlin

- Κόντος Π.** (2002), *L'action morale chez Aristote*, PUF, Paris [*Η αριστοτελική ηθική ως οντολογία*, Κριτική, Αθήνα, 2000]
- (2004), «Οι κατηγορίες του αγαθού ως κατηγορίες της ηθικής πράξης» στο: *Καντ: Λόγος και εποπτεία*, Πρακτικά συνεδρίου/ Πάτρα 2004, υπό έκδοση
- Korsgaard C.** (1996), *Creating the Kingdom of Ends*, Cambridge University Press, Cambridge
- Krüger G.** (1967), *Philosophie und Moral in der kantischen Ethik*, Mohr, Tübingen
- Louden R.** (2000), *Kant's Impure Ethics*, Oxford University Press, Oxford
- Ludwig B.** (2002), "Whence Public Right?" στο Timmons M., *Kant's Metaphysics of Morals*, 159-184
- Marion J.L.** (1997), *Etant donné. Essai d'une phénoménologie de la donation*, PUF, Paris
- Migotti M.** (2003), «All Kinds of Promises», *Ethics*, 114/1, 60-87
- Mill J.S.** (2002), *Ωφελμισμός*, μετ. Φ. Παιονίδης, Πόλις, Αθήνα
- Munzel G.F.** (1999), *Kant's Conception of Moral Character*, The University of Chicago Press, Chicago/ London
- Nell O.** (1975), *Acting on Principle*, Columbia University Press, New York
- (O'Neill)** (1989), *Constructions of Reason*, Cambridge University Press, Cambridge
- Nenon T.** (1993), «Freedom, Responsibility, Character», *Jahrbuch für Recht und Ethik*, 1, 159-168
- Nisters T.** (1989), *Kants kategorischer Imperativ als Leitfaden humaner Praxis*, Verlag K. Albers, München
- Παιονίδης Φ.** (1994), *Ψευδολογία και ηθική*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη
- Paton J.** (1986), «An alleged Right to Lie» στο: Geismann G., Oberer H., *Kant und das Recht der Lüge*, 46-60
- (1956), «Kant on Friendship», *Proceedings of the British Academy*, 42, 45-66
- Patzig G.** (1980), «Der kategorische Imperativ in der Ethik-Diskussion der Gegenwart» στο: *Tatsachen, Normen, Sätze*, Reclam, Stuttgart
- (1971), *Ethik ohne Metaphysik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Pogge T.** (1993), «The categorical Imperative» στο: Höffe O., *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 172-193
- Prauss G.** - (επιμ., 1986), *Handlungstheorie und Transzendentalphilosophie*, V. Klostermann, Frankfurt a.m.
- (1983), *Kant über Freiheit als Autonomie*, V. Klostermann, Frankfurt a.m.

- (επιμ., 1973), *Kant. Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln*, Kiepenheuer und Witsch, Köln
- Rawls J.** (2001), *Θεωρία της δικαιοσύνης*, επιμέλεια μετ. Α. Τάκη, Πόλις, Αθήνα
- (2000), *Lectures on the History of Morals*, Harvard University Press, Cambridge
- Reath A.** (1997), «Self-Legislation and Duties to Oneself», *The Southern Journal of Philosophy*, XXXVI, 103-124
- Robinson D.** (1994), «The Demography of the Kingdom of Ends», *Philosophy*, 69, 5-20
- Rossvaer V.** (1993), «The Categorical Imperative and the Natural Law Formula» στο: Höffe O., *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 194-205
- Σαργέντης Κ.** (2003), «Ηθική ενόραση και αυτενέργεια της ανθρώπινης βούλησης», *Δευκαλίων*, 21/ 2, 189-217
- Scanlon T.M.** (1991), *What we Owe to Each Other*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge/ Massachusetts/ London
- Schmucker J.** (1997), «Der Formalismus und die materialen Zweckprinzipien in der Ethik Kants» στο Oberer H. - Seel G., *Kant: Analysen-Probleme-Kritik*, Königshausen & Neumann, 99-135
- Schneewind J.** (2001), *L'invention de l'autonomie*, μετ., Gallimard, Paris
- Schnoor C.** (1989), *Kant's kategorischer Imperativ als Kriterium der Richtigkeit des Handelns*, Mohr, Tübingen
- Schrader G.** (1974), «Persons, Roles and Duties», Kant-Kongress, *Kant-Studien Sonderhaft*, 124-148
- Schwemmer O.** (1983), «Die praktische Ohnmacht der reinen Vernunft», *Neue Hefte für Philosophie*, 22, 1-24
- Searle J.R.** (1969), *Speech Acts*, Cambridge University Press, Cambridge
- Sedwick S.** (1991), «On Lying and the Role of Content in Kant's Ethics», *Kant-Studien*, 82/1, 46-62
- Sennett R.** (1999), *Η τυραννία της οικειότητας*, μετ. Γ. Μερτίκας, Νεφέλη, Αθήνα
- Sherman N.** (1997), *Making a Necessity of Virtue*, Cambridge University Press, Cambridge
- Somer M.** (1983), «Mit dem Zufall leben», *Neue Hefte für Philosophie*, 22, 95-112
- Timmermann J.** (2000), «Kant und die Lüge als Pflicht», *Philosophisches Jahrbuch*, 107/2, 267-283

- Timmons M.** (επιμ., 2002), *Kant's Metaphysics of Morals. Interpretative Essays*, Oxford University Press, Oxford
- Wagner H.** (1986), «Kant gegen ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen» στο: Geismann G., Oberer H., *Kant und das Recht der Lüge*, 95-102
- Williams H.L.** (επιμ., 1992), *Essays on Kant's Political Philosophy*, The University of Chicago Press, Chicago
- Whiting J.** (1996), «Self-Love and Authoritative Virtue» στο: Engstrom S., *Aristotle, Kant and the Stoics*, 162-202
- Willaschek M.** (2002), «Which Imperatives of Right?» στο: Timmons M., *Kant's Metaphysics of Morals*, 65-88
- Wood A.** (2002), «The Final Form of Kant's Practical Philosophy», στο: Timmons M., *Kant's Metaphysics of Morals*, 1-22
- (1999), *Kant's Ethical Thought*, Cambridge University Press, Cambridge
- (1996), «Self-Love, Self-Benevolence and Self-Conceit» στο: Engstrom S., *Aristotle, Kant and the Stoics*, 141-161
- Vuillemin J.** (1986), «On Lying» στο: Geismann G., Oberer H., *Kant und das Recht der Lüge*, 103-117
- Φαράκλας Γ.** (2004), «Αυτο-υποταγή και αλληλο-χρησιμοποίηση: κατασκευή του γάμου και του φύλου στον Kant και στον Fichte», *Kant: Λόγος και εποπτεία*, Πρακτικά συνεδρίου/ Πάτρα 2004, υπό έκδοση
- Ψυχοπαίδης Κ.** (2001), *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών*, μετ. Ο. Σταθάτου, Εστία, Αθήνα
- Yovel Y.** (1989), *Kant and the Philosophy of History*, Princeton University Press, Princeton
- Zammito J.** (1992), *The Genesis of Kant's Critique of Judgment*, The University of Chicago Press, Chicago/ London

Βιβλιογραφία ειδικά για το κεφάλαιο III

- Arendt H.** (1982), *Lectures on Kant's Political Philosophy*, The University of Chicago Press, Chicago/ London
- (1978), *The Life of the Mind*, Harcourt Brace & Company, San Diego/ New York/ London

- (1963), *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*, The Viking Press, New York [*Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ. Η κοινοτυπία του κακού*, μετ. Α. Μέντζα, Θυρσός, Αθήνα, 1995]
- (1958), *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago/ London [*Η ανθρώπινη κατάσταση*, μετ. Σ. Ροζάνη - Γ. Λυκιαρδόπουλου, Γνώση, Αθήνα, 1986]
- (1996), «Τι είναι αυθεντία ;» στο: *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, μετ. Γ. Μερτίκας, Λεβιάθαν, Αθήνα, 143-220

Allison H. (1996), «Reflections on the Banality of (Radical) Evil» στο: *Idealism and Freedom*, 169-182

Deleuze G. (2002), *Ο Νίτσε και η φιλοσοφία*, μετ. Φ. Σιάτιστας – Α. Στυλιανού, Πλέθρον, Αθήνα

Disch L.J. (1994), *Hannah Arendt and the limits of philosophy*, Cornell U.P., Ithaca/ London

Gutschker T. (2002), *Aristotelische Diskurse*, Metzler Verlag, Stuttgart

Keenan A. (1994), «Promises, Promises. The abyss of freedom and the loss of the political in the world of Hannah Arendt», *Political Theory*, 22/2, 297-322

Νεχαμάς Α. (2002), *Νίτσε: Η ζωή σαν λογοτεχνία*, Α. Παπακωνσταντίνου - Α. Κόρκα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Nietzsche F., *Zur Genealogie der Moral*, Sämtliche Werke 5, de Gruyter, Berlin/ New York, 1999

Riley P. (1992), «Hannah Arendt on Kant, Truth and Politics», στο: Williams H.L., *Essays on Kant's Political Philosophy*, 305-323

Ricoeur P. (2000), *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Paris

- (1985), *Soi-même comme un autre*, Seuil, Paris

Steinmann M. (2000), *Die Ethik Friedrich Nietzsches*, de Gruyter, Berlin/ New York

Taminiaux J. (1992), *La fille de Thrace et le penseur professionnel*, Payot, Paris

Βιβλιογραφία ειδικά για το κεφάλαιο IV

Ντοστογιέβσκη Φ., *Αδελφοί Καραμιάζοβ*, Α'-Β', μετ. Α. Αλεξάνδρου, Γκοβόστης, Αθήνα 1990

- *Έγκλημα και τιμωρία*, Α'-Δ', μετ. Α. Αλεξάνδρου, Γκοβόστης, Αθήνα, 1990

Breen B. (2004), *Dostoïevski. Dire la faute*, Michalon, Paris

Cherkasova E. (2002), *The Deontology of the Heart: A Study in Dostoevsky's and Kant's Ethics*, Diss., Penn State University

Eltchaninoff M. (1998), *Dostoïevski. Roman et philosophie*, PUF, Paris

Μακράκης Μ. (1981), «Οι δύο διαστάσεις της ελευθερίας» στο: Δρακόπουλος Π. (επιμ.), *Σπουδή στον Ντοστογιέφσκυ*, Εκδόσεις Imago, Αθήνα, 87-127

Μπερδιάγιεφ Ν. (1999), *Το πνεύμα του Ντοστογιέφσκυ*, μετ. Ν. Ματσούκα, Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη

Παπαγιώργης Κ. (1990), *Ντοστογιέφσκυ*, Καστανιώτης, Αθήνα

Zander L.A. (1946), *Dostoïevsky. Le problème du Bien*, Corrêa, Paris